

Rafał Dymczyk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

dymczyk@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4188-030X>

Współczesny wymiar kultu 26-ciu Męczenników Zografskich

ABSTRACT: Dymczyk Rafał, *The contemporary dimension of worship of 26 Zograph Martyrs*

The article provides an analysis of the history of shaping and the contemporary dimension of worship of 26 Martyrs. The author analyzes the presence of martyrs in the prayers of Orthodox faithful, akathists and publications related to them, and emphasizes that martyrs are still alive and present in the hearts of Bulgarian believers. The conclusion of the article is, that this cult is not only a religious aspect, but at the same time it is a vivid representation of the doubts and reserves with which the problem of ecumenical dialogue is addressed by the Orthodox communities.

KEYWORDS: Holy Mount, Athos, Zograph, martyrs

Podjęmowane od lat próby prowadzenia dialogu ekumenicznego pomiędzy prawosławiem a katolicyzmem napotykać na zdecydowany opór ze strony ortodoksyjnych środowisk obrządku wschodniego. Podczas gdy zwolennicy procesu pojednania obydwu obrządków szukają tego, co wspólne i co je ze sobą łączy, jego przeciwnicy nieustannie podkreślają dzielące obie konfesje różnice. Jedną z takich najważniejszych „trudnych” kwestii jest pamięć o niesprawiedliwościach i gwałtach popełnionych przez zachodnie chrześcijaństwo na swoich braciach w wierze. Najlepszym przykładem takich przestępstw jest czwarta krucjata i następujący po tym wydarzeniu okres próby zaprowadzenia unii obydwu Kościołów oraz związane z tymi wydarzeniami krwawe epizody. Powszechnie znanym i zarazem jednym z najbardziej przykrych epizodów, jest historia 26-ciu Męczenników Zografskich.

Analizując historię powstania i późniejszy wymiar ich kultu w prawosławiu, szczególną uwagę należy zwrócić na jego athoskie pochodzenie. Święta Góra od swoich początków jest bowiem miejscem, które w istotny sposób wpływało na chrześcijaństwo, a po rozpadzie Kościoła sta się jednym z najważniejszych

prawosławnych ośrodków. Pisząc o współczesnym wymiarze tego kultu musimy pamiętać, że Athos jest dla wyznawców prawosławia miejscem, którego najważniejszym zadaniem jest nie tylko zachowanie pamięci dziejowej oraz dostarczanie sił niezbędnych do odnowy duchowej, lecz także ośrodkiem, dzięki któremu świat zyskuje wsparcie w oszukiwaniu metafizycznego wymiaru życia. Jest więc to miejsce niewątpliwie swoistą latarnią, dzięki której wiara prawosławna zachowała swój ortodoksyjny charakter, co wyrażone jest m.in. w kulcie 26-ciu Męczenników Zografskich.

Żeby zrozumieć przyczyny, które doprowadziły do tragedii, jaką była ich męczeńska śmierć, musimy cofnąć się do roku 1274. Wtedy to doszło w Lyonie do podpisania dokumentów zawiązujących unię przez imperatora bizantyjskiego Michała VIII Paleologa (1225-1282) i papieża Grzegorza X (1210-1276). To wzniosłe z religijnego punktu widzenia wydarzenie spowodowane było obawami bizantyjskiego cesarza, pragnącego uchronić swoje imperium przed atakiem Karola I Andegaweńskiego (1226-1285), dążącego do odbudowy Cesarstwa Łacińskiego. Warto zaznaczyć, że nie była to decyzja podjęta pochopnie, bowiem rozmowy zainicjowane zostały już w 1263 roku, gdy Michał VIII wysłał do ówczesnego papieża Urbana IV (1200-1264) list z deklaracją pojednania obydwu chrześcijańskich obrządków. Kolejne lata, aż do samego aktu podpisania Unii Kościołów, to okres długich negocjacji, które ostatecznie zakończyły się zgodnie z oczekiwaniami strony katolickiej. Cesarz bizantyjski jako reprezentant Kościoła Prawosławnego zaaprobował formułę *filioque*, podkreślił ważność siedmiu sakramentów, przyjął jako obowiązującą katolicką naukę o czyśćcu, a także uznał supremację papieża – tzw. Prymat Świętego Piotra. Obrządek zachodni triumfował (Chadwick, 2009, 45-52).

Podpisanie tego zabezpieczającego interesy jedynie jednej strony dokumentu, spotkało się z ostrą krytyką i sprzeciwem mieszkańców Cesarstwa Bizantyjskiego. Ich opór uniemożliwił pełną realizację zapisów umowy, a wśród protestujących najbardziej przeciwstawiającą się zapisom unii grupą społeczeństwa byli prawosławni mnisi, z których za najbardziej zagorzałych przeciwników uważani byli ojcowie ze Świętej Góry Athos. Pomimo powstrzymania agresji łacinników oraz tego, że unia uratowała Cesarstwo Bizantyjskie przed Karolem I Andegaweńskim, jej wprowadzenie doprowadziło do wybuchu wewnętrznych buntów. Cesarz próbował zdławić niezadowolenie i protesty represjami przeprowadzonymi w latach 1275-1282, jednak w dłuższym okresie czasu polityka ta okazała się nieskuteczna, doprowadzając wkrótce do upadku politycznego samego cesarza. Odsunęli się od niego nawet najbliżsi, a po jego śmierci, z powodu konfliktu z Cerkwią prawosławną, pochowano go ponoć bez zorganizowania jakichkolwiek uroczystości religijnych, o czym wspomina *Повест за светите двадесет и шест зографски мъченици*:

Синът му Андроник Палеолог, който беше при него, поради народното негодувание, не дръзна да погребе баща си с царски почести, а заповяда нощем да го заровят в един близък манастир¹.

¹ *Повест за светите двадесет и шест зографски мъченици* [w:] <http://www.sveta-gora-zograph.com/manastira/slova.php?id=6> (dostęp 15.11.2019).

Tym samym, jak się wkrótce okazało, kolejny raz próba zakończenia podziału wewnątrz chrześcijaństwa i zbudowania jednego Kościoła okazała się nieskuteczna.

Wspomniany powyżej okres represji wobec przeciwników wprowadzenia unii osiągnął swój szczyt w latach 1276-1284. Zgodnie z wydanym wtedy dekretem cesarskim, unię starano się wprowadzać w życie z całą bezwzględnością, praktycznie na terenie całego kraju. Wśród podnoszących się głosów sprzeciwu, najbardziej słyszalnym stał się głos ojców z terenu Świętej Góry. Wysłali oni nawet do cesarza delegację, która twardo sprzeciwiła się wprowadzeniu w życie postanowień unii. Cesarz jednak nie tylko nie wysłuchał ich skarg, a nawet w odwecie wysłał na Athos papieskich delegatów, których zadaniem było nadzorowanie procesu przyjmowania unii.

W następstwie ich misji część tamtejszych monasterów ugięła się pod cesarskimi żądaniami, jednak część, w tym bułgarski Zograf, zdecydowanie odrzuciła warunki unii. Przeciwno klasztorowi skierowano ekspedycję, której trzon stanowili rycerze katolicy. Jak podaje żywot Zografskich Męczenników, po wizytach w klasztorach Wielkiej Ławry, Iwiron i Watoped, ekspedycja dotarła w końcu do klasztoru Zograf. Igumen tamtejszego klasztoru, Toma, nakazał mniej odważnym ojcom ukryć się w okolicznych górach, natomiast on sam wraz z 21 mnichami i 4 osobami świeckimi zamknął się w klasztornej wieży. Oblegający klasztor łacińscy rycerze, nazywani ze względu na krzyż, który naszywali na swoich szatach „krzyżowcami”, podpaliли wieżę, doprowadzając do śmierci w płomieniach zamkniętych w niej mnichów. Jedynie mnich Parteniusz (bułg. Партений) przeżył pożar, umarł bowiem w wyniku odniesionych poparzeń dopiero 30 dni po tym zdarzeniu. W tym czasie miał on opowiedzieć o bohaterstwie swoich współbraci, dzięki czemu zachowano wiedzę o ich odwadze i poświęceniu dla kolejnych pokoleń.

Zgodnie z inną z wersji tej opowieści, mnichów na wieży miało być oprócz igumena 22, ale jeden z nich okazał się słaby i wybrał śmierć samobójczą, skacząc z dachu tuż przed tym, zanim ogarnęły go płomienie. Takie samowolne odebranie sobie życia stanowi jednak grzech śmiertelny, nie może więc on być uznawany za jednego ze świętych. Nawet jego imię skazane zostało na zapomnienie, nie jest bowiem wymieniane wśród imion innych Zografskich Męczenników, które brzmią następująco: igumen Тома, Варсануфий, Кирил, Михай, Симон, Иларион, Яков, Иов, Киприян, Сава, Яков, Мартиниан, Козма, Сергей, Мина, Йоасаф, Йоаникий, Павел, Антоний, Евтимий, Дометиан i Партений.

Co roku 10 października Cerkiew prawosławna czci pamięć 26-ciu Zografskich Męczenników. Pomimo tego, że święto to obchodzone jest w różnych prawosławnych krajach, niezmiennie od lat największą popularnością cieszy się ono na terenie Bułgarii oraz w bułgarskim klasztorze Zograf na Świętej Górze Athos. W pewien sposób święto to zostało „zbułgaryzowane”. Nie powinno nas to jednak dziwić, skoro Zograf, miejsce gdzie doszło do męczeństwa, od wieków jest związany właśnie z Bułgarią, będąc swego rodzaju duchową skarbnicą tego kraju.

Interesującym z punktu widzenia badawczego wydaje się fakt, że trudną do jednoznacznego określenia jest dokładna data opisanych powyżej wydarzeń. Najbardziej rozpowszechniona wersja przyjmuje, że do wydarzeń doszło w 1284 roku. Datę te potwierdza np. inskrypcja pod malowidłem ściennym znajdującym się

w przedsionku wejściowym bramy wejściowej klasztoru Zograf: „męczeństwo 26 mnichów zografskich spalonych przez papieża w klasztornej wieży 10 października 1284 roku za prawosławie”. Wydawałoby się, że skoro podawana ona jest w miejscu ich męczeństwa, to powinna być właściwa. Nic bardziej mylnego, bowiem różne dokumenty podają inne daty tego wydarzenia.

I tak, w opowieści *Страдание на светите 26 Зографски преподобномъченици* (Жития 1974), mowa jest również o 10 października, z tym, że 1276 roku, jako o dniu, w którym miało dojść do śmierci zografskich ojców. Inny grecki rękopis, przechowywany obecnie w cerkwi *Protaton* w Karies, a jego odpisy przechowują klasztory Iwiron i Watoped, wspomina rok 1280 jako datę męczeństwa ojców. Jeszcze inną datę podaje Wikipedia w języku bułgarskim po hasłem *Зографски мъченици*. Według tego źródła do zdarzenia doszło w monasterze Zograf na Świętej Górze w roku 1275²! Jak więc widzimy, źródła nie są zgodne w kwestii daty tego wydarzenia, co skłania współczesnych badaczy do toczenia sporu o to, kiedy doszło do męczeńskiej śmierci zografskich ojców i towarzyszących im osób świeckich (Павликиянов 2005: 27-28) (Буланин 2012: 3-23) (Stammler 2009: 262-264).

Skoro trudno jest jednoznacznie ustalić datę męczeństwa zografskich obrońców prawosławia, nie powinny dziwić nas spory dotyczące pytania o to, kiedy pojawił się ich kult. Pomimo tego, że wydaje się być niemożliwym jednoznaczne ustalenie kiedy się on pojawił, to jednak możemy założyć, że nastąpiło to wcześniej, niż dowodzi tego zagorzały krytyk, takiego datowania, bułgarski badacz Iwan Bożiłow (Божилов 1996: 175-189). W swoim artykule *Разказът за Зографските мъченици: легенди и факти* podaje on hipotetyczny termin powstania tego kultu:

Разорението на Света Гора и в частност на Зограф са събития, които са рожба на атонската легенда или фолклор, появили се най-рано през XV в. (гръцката традиция). „Мъчението”, както и всички други български варианти на събитията, вероятно са се появили малко по-късно и тяхното възникване е в тясна връзка с изготвянето на известни фалшификати като „Сводна грамота” и „Калиманова грамота”. (Божилов, 1996, 180)

Zdecydowanym przeciwnikiem takiego datowania narodzin kultu zografskich męczenników jest Georgi Todorov, który na łamach gazety „Cyrkoven Vestnik” w 2002 skrytykował wywody Bożiłowa :

Проф. Иван Божилов се опитва да унищожи не-тленната и вечна памет за мъчениците. Без нито едно състоятелно доказателство той се опитва да ги обяви за несъществуващи, за „рожда на легенда и фолклор”. (Тодоров)

Zgodnie z przekonaniem bułgarskich badaczy, kult zografskich męczenników rodził się stopniowo, ale jego początki wiązane są najczęściej ze spisaniem wersji

---

² Zob. „Зографските мъченици” [w:] https://bg.wikipedia.org/wiki/Зографски_мъченици (dostęp 13.04.2020).

wydarzeń na podstawie opowieści bezpośredniego ich uczestnika, czyli mnicha Parteniusza, który akt męczeństwa przeżył o 30 dni. Zgodnie z tą wersją, kult męczenników miał się narodzić wkrótce po samych wydarzeniach, a w kolejnych latach zmieniał się jedynie stopień jego popularności wśród wiernych.

Warto niewątpliwie zastanowić się, jaki jest współczesny wymiar kultu 26-ciu Męczenników Zografskich i w jaki sposób on się przejawia. Trudno jest analizować jego rozwój w minionych wiekach, nie zachowało się bowiem zbyt wiele dokumentów i śladów o tym świadczących. Najważniejszym z ocalałych wydaje się być niewątpliwie kamienny pomnik (stella) poświęcony 26-ciu Męczennikom, postawiony na klasztornym dziedzińcu w 1873 roku. Wzniesiony został on w miejscu, na którym do czasu jego postawienia znajdowały się ruiny wieży, w której właśnie zginęli męczennicy. Z jego postawieniem związana jest legenda, która jest obecnie ważnym elementem tego kultu.

Zgodnie z nią, w noc poprzedzającą odsłonięcie pomnika miało dojść do cudownego zdarzenia. Podczas służby nocnej, gdy mnisi czytali *Житието и страданието на св. Зографски мъченици*, nad cerkwią, w której się znajdowali, pojawił się słup ognia, rozświetlając cały budynek klasztoru. Po trzech minutach przesunął się on nad pomnik zografskich męczenników, gdzie zatrzymał się na kolejnych kilka minut, a następnie przekształcił się w ognisty wieniec, jakby koronując w niezemski sposób nowo wzniesiony obelisk. Świadcami tego cudownego zdarzenia byli nie tylko zografscy ojcowie, ale również ówczesni goście klasztoru – pustelnicy i przedstawiciele innych athoskich zgromadzeń. Ich relacja przekazana swoim współbraciom jeszcze bardziej spopularyzowała kult 26-ciu Zografskich Męczenników nie tylko na Athosie, ale dzięki roznoszącym informacje o tym zdarzeniu pielgrzymom, również poza terenami Świętej Góry³.

O współczesnym charakterze kultu świadczą jednak nie tylko powtarzane przez wiernych legendy, lecz przede wszystkim teksty liturgiczne, akatyst i kierowane do nich przez wiernych modlitwy. Oprócz wychwalania cnót męczenników, modlący się zwracają się do nich z prośbą o ochronę Cerkwii, klasztoru Zograf oraz wszystkich prawosławnych chrześcijan przed złem otaczającego nas świata:

Към вас прибягваме с вяра и любов! Чуйте милостиво нашите молитви и умолете човеколюбивия Бог да запази своята Света Църква и нашата обител, и всички православни християни от видими и невидими врагове, от всякакви беди, напасти и скърби, постигащи ни внезапно, да ни опази в мир, тишина и покой, да дари изобилие и преуспяване във всяко добро дело, на нас, които празнуваме вашата свята памет!⁴

W dalszej części tej modlitwy wierni proszą męczenników o wsparcie w mocnym i niezachwianym wyznawaniu wiary prawosławnej, która jako jedyna zachowała

³ Por. <http://www.sveta-gora-zograph.com/manastira/slova.php?id=6> (dostęp 16.11.2019).

⁴ *Молитва към светите Двадесет и шест Зографски преподобномъченици* [w:] <http://www.sveta-gora-zograph.com/manastira/slova.php?id=6> (dostęp 17.11.2019)

niezmienione biblijne i apostołskie tradycje. W swoich modlitwach wychwalają też męczenników, do których zwracają się z szacunkiem słowami: „изповядахте православната вяра и положихте душите си за нейната чистота”⁵.

Dużą popularnością cieszy się również napisany w 1919 roku przez mnicha Panareta *Akatyst ku czci 26-ciu Męczenników Zografskich* (Акатист на Светите двадесет и шест Зографски Преподобномъченици). Ta popularna forma hymnu liturgicznego, składająca się z 13 kondakionów i 12 ikosów, stanowi pochwałę męczeńskiej śmierci athoskich ojców. Pierwszy kondak określa ich słowami: „Избраните 26 Божии угодници, преподобно живели в Зографската обител и мъжествено претърпели изгаряне от латинците за правoverието, достойно да възпеем с похвални песни”⁶. Natomiast czwarty ikos wychwala ich męstwo i cierpienie: „Слушайки за вашите подвизи, преподобни Зографски отци, ние се удивляваме на вашето мъжество и търпение като ревнителите за благочестието и прогонители за злословието”⁷. Ta męczeńska śmierć staje się żywym obrazem w pamięci wiernych, którzy wychwalają ich bohaterską śmierć poniesioną w obronie prawosławnej wiary, co znajdujemy w siódmym ikosie:

Радвайте се, утвърдили стените на Църквата чрез изгарянето на вашите тела като пепел; радвайте се, осветили земята със своята кръв.

Радвайте се, защото частици от вашите мощи са се запазили неврежими в пламъка; радвайте се, защото чрез тях давате изцеление на нашите недъзи.

Радвайте се, духовни дървета в градината на Небесната Царица; радвайте се, кринове, разцъфнали в рая.

Радвайте се, всички преподобни страдалци, пострадали от латинците по всички места на Светата Гора; радвайте се, защото чрез вашите страдания сте потъпкали невидимия враг и неговите слуги.

Радвайте се, преподобни страдалци, избличители на латинското суетно мъдрване⁸.

Temat 26-ciu Zografskich Męczenników jest obecny nie tylko w tekstach cerkiewnych czy modlitwach wiernych, bądź w przedrukowywanych wersjach tego żywota, ale pojawia się także w różnych innych publikacjach. Oprócz wspomnianych wcześniej pozycji, takim dziełem nawiązującym do tego samego tematu jest książka znanego bułgarskiego badacza Bizancjum – Cyryła Pawlikianowa. Wydał on w Sofii książkę *История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.: Свидетелствата на 27 неизвестни документа*. Najistotniejsze w publikacji bułgarskiego badacza jest omówienie nieznanych wcześniej dokumentów dotyczących wydarzeń w klasztorze Zoграф, które rzucają nowe światło na kwestie związane

⁵ Тамże.

⁶ *Акатист и Житие на светите 26 Зографски преподобномъченици и други слова*, Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф”: Света Гора, Атон, 2005.

⁷ Тамże.

⁸ Тамże.

z męczeńską śmiercią mnichów i ich świeckich towarzyszy. Zainteresowanie prof. Pawlikianowa tematem 26-ciu Zografskich Męczenników potwierdza, jak istotny jest ten temat dla prowadzonych w Bułgarii badań bizantologicznych.

Pomimo prowadzonych nieustannie badań, część publikacji naukowych odnosi się nadal do dzieł wydanych wcześniej, takich jak np. *Мъчение на зографските монаси: Легенди и факти* Ivana Božilova (Божилов, Иван), wydane w Zografie w 1996 roku, czy też do artykułu Konstantina Meczewa (Мечев, Константин) *Безименен ли е старобългарският „Разказ за зографските мъченици“* opublikowanego w roku 1968 w XII numerze pisma „Литературна мисъл”. Nie jest przy tym istotne, czy współcześni badacze zgadzają się z postawionymi przez nich tezami, czy też w zdecydowanej większości z nimi polemizują, ważne natomiast jest to, że się tym tematem zajmują. Znajdziemy również wiele innych pozycji na ten temat, przygotowanych przez takich autorów i specjalistów od literatury starobułgarskiej jak Anisawa Miltenowa (Милтенова, Анисава), Emil Georgiew (Георгиев, Емил) czy Jordan Iwanow (Иванов, Йордан), co jednoznacznie potwierdza zainteresowanie badaczy tym tematem i dowodzi popularności samego kultu Zografskich Męczenników.

Jednak chyba najbardziej o żywotności samego kultu świadczą ikony sprzedawane w cerkwiach na terenie Bułgarii oraz freski przedstawiające sceny ich męczeńskiej śmierci. Najbardziej znanym jest niewątpliwie ten znajdujący w *naosie* zografskiego kathedraonu, którego zdjęcie znajdziemy na różnych stronach internetowych poświęconych 26-ciu męczennikom. To słynne dzieło mistrza Metrophanesa Zografskiego datowane na 1817 rok, nosi nazwę „Spalenie 26-ciu Męczenników Zografskich”, tak opisuje bułgarski badacz Mihal Enev:

Tematyka zapożyczona z autentycznej opowieści (o śmierci 26-ciu zografskich mnichów) jest precyzyjnie odtworzona, z zadziwiającą autentycznością adtworza tragiczne wydarzenie, które miało miejsce w 1276 roku. Mimo pragnienia malarza by stosować się do kanonów istniejących w freskach, ten nowy temat, do tej pory nie występujący w ikonografii, w żaden sposób nie sprawia mu trudności, a wręcz przeciwnie, staje się ujściem całego potencjału jego zdolności artystycznych. (Enev, 1994, 344, przeł. z ang. R.D.)

Nie jest to jedyny fresk w klasztorze przedstawiający to wydarzenie, bowiem w bramie wejściowej na teren monasteru kilka lat temu namalowano tę samą scenę, o czym wspominałem już wcześniej, przytaczając tekst znajdującą się pod nim inskrypcji. Przedstawia ją również kilka przechowywanych z pietyzmem w klasztorze ikon. Najbardziej znaną z nich jest ta umieszczona w kathedraonie w wyrzeźbionej w drewnie połączanej arce, XIX-wieczna ikona „Dwudziestu sześciu Męczenników Zografskich” (Enev 1994: 434).

Podsumowując niniejsze refleksje dotyczące historii 26-ciu Męczenników Zografskich i współczesnego wymiaru ich kultu, mogę zauważyć, że jest on nadal żywy i obecny w Cerkwi Bułgarskiej. W przeciwieństwie do katolicyzmu, gdzie po II Soborze Watykańskim znajdujemy zdecydowanie mniej kazań poświęconych świętym (Michalski 2000: 204-216), w prawosławiu oddawana im cześć jest nadal

bardzo istotną składową wiary. Modlący się zwracają się do postaci rozmaitych świętych, widząc w nich pośredników zanoszących nasze modły do Boga. Sam kult 26-ciu Zografskich Męczenników ma bowiem nie tylko aspekt religijny, jest też żywym odwzorowaniem wątpliwości i rezerwy, z jakimi do problemu dialogu ekumenicznego odnoszą się środowiska prawosławne. Zografscy święci stali się symbolem oporu wobec procesu zbliżenia z katolicyzmem, który przypominać ma prawosławnym wiernym o groźbie katolickiego prozelityzmu.

Literatura

I Źródła

- Акатист и Житие на светите 26 Зографски преподобномъченици и други слова*, Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф”, Света Гора, Атон, 2005.
Молитва към светите Двадесет и шест Зографски преподобномъченици [w:] <http://www.sveta-gora-zograph.com/manastira/slova.php?id=6>.
Повест за светите двадесет и шест зографски мъченици [w:] <http://www.sveta-gora-zograph.com/manastira/slova.php?id=6>.
Жития на българските светии (в новобългарски превод) от † Левкийски епископ Партений, том втори. Синодално издателство, София, 1974.

II Opracowania

- Bozhilov I., Божилов И., *Мъчение на зографските монаси. Легенди и факти*. [в:] *Светогорска обител Зограф* (ред. В. Гюзелев), Т. 2, София, 1996.
Bulanin D., Буланин Д., *Антилатинский цикл афонских легенд и болгарский Зограф*. [в:] *Старобългаристика*, 36, 2012, кн. 1, с. 3-23.
Chadwick H. (2009), *Historia rozłamu Kościoła Wschodniego i Zachodniego od czasów apostołskich do Soboru florenckiego*, przeł. P. Saidek, Kraków: Wydawnictwo WAM.
Enev M., Mount Athos. Zograph Monastery, Sofia: Kibela Publishers.
Michalski T. ks. (2000), *Pastoralny wymiar kultu świętych w ujęciu czasopisma „Współczesna Ambona”*, [w:] *Studia Włocławskie* 3, Włocławek 2000.
Pavlikianov K., Павликианов К. (2005), *История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.*, София.
Stammler L., *Creating Sacred Space by Commemorating Destruction: The Case of the Zographou Monastery*. [в:] *Scripta & e-Scripta: The Journal of Interdisciplinary Mediaeval Studies*, 7, 2009, p. 262-264.
Todorov G., Тодоров Г., *Светите 26 Зографски мъченици и опитите за тяхното унищожаване*, [w:] http://www.pravoslavieto.com/life/10.10_sv_26_zografski_mac-henitsi.htm